

Kalligráfia és „ékes írás”

V. Ecsedy Judit

Ha nem is a művészi kalligráfia szintjén, de az előző századokban az írni tudók maguk is művelték a díszes írást, akár magánlevelezésükben, akár különleges alkalmakra, akár hivataluknál fogva. Már alapfokon is szerepelt az iskolai tananyagban a szépírás, vagy ahogy a régiek mondták: az ékes írás.¹

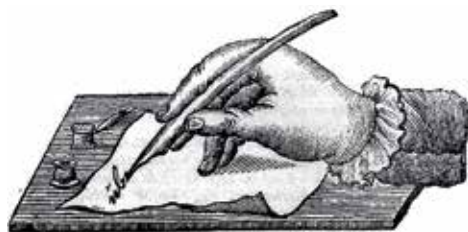
A felvilágosult állam felfogása szerint ugyanis az ország hasznos és legalábbis az alapfokú ismeretekben jártas polgárokat akart képezni, erről a Mária Terézia által hozott tanügyi törvény, a Ratio Educationis (1777) gondoskodott.² Iskolatípusonként előírta a követelményeket: a szépírás az alapfokú iskoláktól egészen a gimnáziumi osztályokig kötelező tantárgy volt.

A LXXXVIII. paragrafus szerint követelmény, hogy a falusi iskolákban is valamennyi gyermeket oktatni kell a betűk megismerésére, a helyes és szép írásra. A tanítókkal szemben követelmény, hogy maguk is ki legyenek képezve a szépírásban és rajzban, mégpedig különböző alakok és épületek megrajzolásában. Ami a szépírást illeti, szükséges, hogy „nemcsak tetszetős, hanem egyforma írásmód vezetessék be ugyanazon időben, mind e nagyszámú népiskolában, mind Magyarországnak és örökös tartományainak többi gimnáziumaiban ... és szükséges, hogy kiváló írásminták formáltassanak és rézbe vésettessenek. Ezek a szükséges mennyiségben kinyomtatandók, a népiskolák közt szétosztandók, hogy a tanítók nemcsak a tanulókat szoktassák ezen mintabetűk utánzására, hanem maguk is iparkodjanak eszerint írni.”

Amint látjuk, nemcsak a követelményeket írták elő, hanem gyakorlati megvalósításukhoz is adtak útmutatást, jelen esetben azt, hogy egységességet szolgáló írásmintákat kell kinyomtatni. A Ratio Educationis előbbiekben leírt szakasza szakaszai azonban egy részben már meglévő tanítási gyakorlatot szabályozott, tett általánosan kötelezővé, ismerünk ugyanis a tanügyi rendelettel jóval megelőző írásmintákat is.

Az írásmintákat tartalmazó kötetek általában nyomtatott, szöveges bevezetéssel kezdődnek, amely mindenekelőtt elmondja, hogy az írást csak gyakorlás útján lehet megtanulni, még hozzá jó minták (előképek) utánzásával. Lényege, hogy a mintát minden részletében kövesse a tanuló. Ehhez előbb a vonalakat, utána a betűk formáját, majd a betűk összekötését kell megtanulni. Valójában az írásminták és a szabályok is elsősorban az írást tanító iskolamestereknek és szülőknak szól. A szabályok a minták (előképek) nélkül használhatatlanok – és fordítva. A szabályok ott kezdődnek, hogy hogyan fogjuk a tollat.

Mielőtt rátérnénk a magyarországi megjelenésű írásmintákra, érdemes megismerkedni azzal

Így kell fogni a tollat – ez már nem lúdtoll, hanem acéltoll (Pozsony, 1798)

1. Lásd a szerzőtől a Magyar Grafika előző, 2020. április–júniusi számában, a 82–84. lapon a Kalligráfia és könyvnyomtatás című cikkét.
2. *Ratio Educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas.* Vindobonae 1777, typis Joh. Thom. Nob. de Trattnern – Magyar fordítása ezen a címen jelent meg: Az 1777-iki Ratio Educationis. Ford., bev., jegyz. Friml Aladár. Bp, Kath. Középiskolai Tanáregyesület 1913 (Pedagógiai Könyvtár 1.).

Anleitung zum Schönschreiben (Bécs 1775)

az 1775-ben Bécsben megjelent írásminta-gyűjteménnyel, amelynek részletes előszava minden ilyenfajta összeállításra érvényes, a magyarországiakra is. Ez az *Anleitung zum Schönschreiben* (Bevezetés a szépírásba) című díszes kiállítású füzet a császári és királyi nemzeti iskolák számára készült, tehát magyarországi használatra is.³

Címlapja indás-virágos keretbe foglalja a címet: magyarul bevezetés a szépírásba, minták és előképek alapján. A császári- és királyi német iskolák számára. Bécsben a német tankönyvkiadó könyvesboltjában, a Johannes utcában, a Szent Anna templomnál (ez a bécsi Kärtner Strasse egyik kis mellékutcája). Fent koszorúban lúdtollal fogó puttó, lent pedig az írás eszközei: tintatartók, lúdtollak, vonalzők. A haránt alakú füzet főleg német és kisebb számban latin írásmintákat közöl. A rézmetszetű táblákat tartalmazó kötet első képe azt ábrázolja, hogyan ülünk az asztalhoz, ha írni készülünk, és hogyan tartjuk kezünkben a tollat. Majd következnek a vonalazott lapokra írt kis- és nagybetűk, megjegyezve, hogy a folyóírásnál és a kancelláriai írásnál eltérő vonalazású lapok használatosak, tekintve,

hogy a kancelláriai írásnál más a betűk aránya: a betűk nagyobbak, a felfelé nyúló vonalak viszont kisebbek és a betűk nincsenek összekötve. Ezek után a szépírás szabályai következnek.

Az Előszóban leírt szabályok közt megtalálni a toll helyes metszésének módját és a tintakészítés többféle módszerét is. Ez az 1775-ös német nyelvű írásminta-gyűjtemény Előszavában más hasznos, gyakorlati tanácsot is ad. Például szól a lapok megvonlazásáról. Legegyszerűbb, ha a tanulók rézmetszetű eljárással előre vonalazott lapokat használnak, mint a bécsi Normalschuleban, azaz általános iskolában. Ezt azonban csak eleinte kell használni, a tanulóknak meg kell szokniuk előrajzolt vonalak nélkül is írni. Az írólapok vonalazásával kapcsolatban említi, hogy egy ügyes schönbrunni tanító, Johann Vogt olyan gépet talált ki, amely tökéletesen párhuzamos vonalakat tud húzni rajzón segítségével. Ezzel az eszközzel a nagyobb diákok készíthetik a vonalazott lapokat a kisebbek számára: a „gép” egy perc alatt két lapot televonalaz. Érdemes lenne ezt a gépet máshol is bevezetni, írja az Előszó.

3. *Anleitung zum Schönschreiben nach Regeln und Mustern oder Vorschriften. Zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserl. königl. Staaten. Wien im Verlage der deutschen Schulanstalt in deren buchladen in der Johannes Gasse bey St. Anna 1775.*

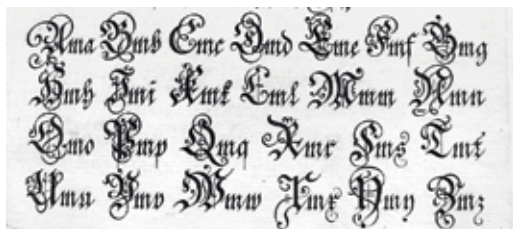
Az a három magyar vonatkozású írásminta-gyűjtemény, amelyet a 18. századból ismerünk és amelyekkel itt foglalkozni fogunk, szintén fekvő, haránt alakú és az írásminták rézmetszete technikával készültek, ugyanis ez a sokszorosító eljárás volt alkalmas a tollal rajzolt vékonyabb és vastagabb vonalak érzékeltetésére.

Az ékes írást tanító könyvek eltérőek aszerint, hogy kik számára készültek. Mindhárom ma ismert, magyarországi nemzeti iskolák számára készült írásminta négynyelvű – tehát szemben az előzőkben bemutatott Bécsben megjelent írásmintával, amely csak latin és német szövegeket közöl, a magyarországiak latin, német, magyar és tót (szlovák) írásmintákat tartalmaznak. Tehát a magyarországi írásminták jellemzői, hogy az országban élő nemzetiségek igényét is szem előtt tartották.

Ma ismert legkorábbi sokszorosított írásminta-gyűjteményünk 1750-ben jelent meg *Prima Latinae...* címmel. Egyszerű, keretbe foglalt címlapja elárulja, hogy Pozsonyban 1750-ben Sebastian Zeller metszette. Érdekessége, hogy a címben jelzi, a halle-i írásminta szerint készült. Ebből arra következtethetünk, hogy többféle írásminta volt használatban, valószínűleg voltak olyan eltérések az írásmódban, amelyeket mi már nem tudunk tetten érni. Négynyelvű, latin, német magyar és „cseh”, de valójában szlovák írás tanítására, gyakorlására is szolgál.⁴ Mára egyetlen példányban maradt fenn.

Az 1750-es négynyelvű írásminta
(Pozsony, 1750, metszője S. Zeller)

Kancelláriai írásminta (Pozsony, 1750)

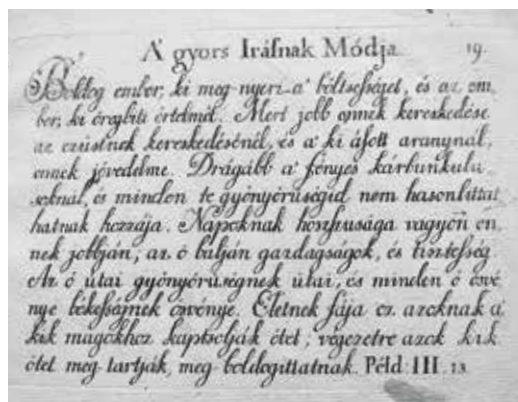
Metszője a korszak jó nevű és egyik legtermékenyebb magyarországi mestere, Sebastian Zeller. Az 1740-es években Bécsben élt, itt házasodott, második felesége Barbara is rézmetsző volt – ebben az időben ugyanis nők is foglalkoztak rézmetszéssel. A szakirodalom eddig csak annyit tudott élete további folyásáról, hogy 1762-ben már Pozsonyban volt, mert ebben az évben gyakran hirdette rézmetszeteit a *Pressburger Zeitung* című újság hasábjain. Ez a most felfedezett írásminta-gyűjteménye azonban azt bizonyítja, hogy már 1750-ben Pozsonyban dolgozott. Zellert főleg a pozsonyi nyomdák gyakran foglalkoztatták könyvek illusztrálására. A szakirodalom 122 munkáját ismeri: köztük térképek, látképek, portrék szerepelnek. Részből egye-veles, önálló nyomtatványok, részben Győrben, Kassán, de legnagyobb számban Pozsonyban nyomtatott könyvek illusztrációi: szentképsorozatok, könyvdíszek. 1777-ből való az általa jelzett legkésőbbi metszet. Zeller rézmetszői tevékenységének ezt az emlékét, ezt a latin nyelvű címlappal ellátott írásmintát a szakirodalom nem ismeri.⁵

Az írás tanításának menetében előbb a folyóírást, majd a kancelláriai írást, végül a fraktúr írást kell elsajátítani. A folyó vagy kurzív írást a könnyű, vékony vonalvezetés, a hosszú betűszárak, az alsó és felső hurokkal összekötött betűk jellemezték. Ezt használták általában feljegyzéseknél, magánlevelezésnél. A kancelláriai írás nem annyira folyóírás, mint a kurzív, bár a betűk vékony vonalakkal itt is össze vannak kötve. Jellemzői a vastag vonalak és hajszálvonalak együttes használata és a nagyobb méretű betűtést. Ezt használták, amint neve is mutatja, hivatalos iratok megszővegzésére. Gyakorolniuk

4. *Prima Latinae, Germanicae, Hungaricae et Bohoemicae Calligraphiae fundamenta secundum Hallenses scribendi Formulae sin Usum Iuuentutis Hungaricae delineata Posonio per Sebastianum Zeller Chalcographum Anno 1750.* [20] fol., haránt, nyomtatás nincs, előszó nincs, metszett az egész. A rézlemezek mérete 120 × 175 mm – ebben tehát 20 rézm. levél van.

5. Rózsa György: Zeller Sebastyén. In uő: Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Budapest, 1998. Akadémiai Kiadó. (Művészettörténeti Füzetek 25) 25–60.

kellett harmadszor a fraktúr (gót) betűk írását is, tekintve, hogy a német nyelvű szövegeket ezekkel a betűkkel írták – és nyomtatták. Mindegyik írásmódnál gyakorolják a kisbetűket és nagybetűket, külön és együtt, és utána példamondatokkal. Érdekes, hogy mintákat ad ahhoz is, hogyan kell egy nyugtát vagy számlát kiállítani. Ehhez az írásminta-gyűjteményhez Előszót nem írtak.

A folyó írást „gyors” írásnak vagy „futó” írásnak is mondták (1750)

Időrendben a második a Pozsonyban, Samuel Gottlieb Rosenkrantz könyvkötőnél kapható díszes kiállítású írásmintakönyv, latin és német címmel: *Calligraphia quadrilinguis in usum iuventutis Hungaricae*,⁶ azaz négy nyelvű szépírásminta, a magyarországi ifjúság számára. Német címe szerint hasznos előképek négy nyelven, az új, javított helyesírási szabályok szerint. Ennek címe nem árulja el, hogy melyik az a négy nyelv, de ha belelapozunk, látjuk, hogy ezek is a latin, német, magyar és szlovák írás tanítására szolgálnak. Előszava ennek sincs. Egyetlen példányban maradt fenn.

Samuel Gottlieb Rosenkrantz könyvkötőről 1785-ből van adatunk, ekkor lett Pozsony-Vártelek polgára.⁷ (A Vár alatti terület külön joghatóság alatt állt, függetlenül Pozsony városától.)

Szépíráás mintakönyv Pozsony látképével (1785 körül)

Azt hogy a címlap és az írásminták metszője ki volt, a kép alján elrejtett I. Pri. Ft. betűk rejtik, talán Johann Gottfried Prixner névbetűi lehetnek. Nem árulja el azt sem, hogy ki volt a nyomdász. De nem is kell feltétlenül könyvnyomdára gondolnunk (mint Landerer, Patzkó vagy Weber), hanem olyan műhelyben is sokszorosíthatók, ahol csak rézmetszetek nyomására voltak berendezkedve. Mindenesetre a címlapot díszítő szép metszet Pozsonyt ábrázolja, az előtérben kétoldalt Pozsony és a magyar királyság címerével. Jól kivehető a négy sarokbástyás vár, lejjebb a koronázó templom és a város többi tornya. Az előtérben a Dunán egy hajót is látni.

A harmadik írásminta-gyűjtemény 1798-ban, szintén Pozsonyban jelent meg az ottani Weber Simon Peter nyomdász kiadásában. Ennek metszője a szintén jó nevű, sokat foglalkoztatott Gottfried Prixner, aki magát pozsonyi „hungarus”-nak mondja.⁸ Ebben is, mint az előzőkben, német, latin, magyar és szlovák írásminták találhatóak. Prixner apja a frankföldi Bamberből vándorolt be, de Gottfried, testvéreivel együtt, már Pozsonyban született, és rézmetszést tanult. Elsősorban térképmetezőként ismert, ő metszette Lipszky János Mappa Generalis-át, azaz a ma-

6. *Calligraphia quadrilinguis in usum iuventutis Hungaricae accomodata* – Nützliche Vorschriften in vier Sprachen zum Gebrauche der ungarischen Jugend nach der neuen verbesserten Rechtschreibung eingerichtet. Preßburg. Zu finden bei Samuel Gottlieb rosenkrantz Buchb[inder] auf dem Schloß grund. [1785 körül]

7. Józsnáné Halász Margit: A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből. In Tanulmányok a kézműipar történetéből. Szerk. Csiffáry Gergely és Dóka Klára. Veszprém 1999, Veszprémi Akadémiai Bizottság, 353.

8. Weber, Simon Peter: *Magyar, deák német és tót írásra való példák – Exemplaria scripturae Hungaricae, Latinae Germanicae, Slavicae – Deutsche, Lateinische, Ungarische, Slowakische Vorschriften*. Sculp[sit] Godofredus Prixner Hungarus Posoniensis 1798. Posonii 1798, sumptibus Simonis Petri Weber [4] lev., 10 t., haránt. Metszett és szedett szövegekkel. – Ebből kivételesen három példány maradt fenn.

A pozsonyi Weber-nyomdában megjelent „Írásra való példák”, metszője G. Prixner (1798)

gyar királyság, Horvát-Szlavónia és Erdély általános térképét 1806-ban. A pozsonyi evangélikus közösség tagjaként ismerkedett meg többek között Korabinszky Jánossal, akinek könyve számára Pozsony vármegye térképét metszette. A díszes, klasszicista stílusú címlappal ellátott írásminta-gyűjteménynek címe négy nyelvű, elől a magyar cím: *Magyar, deák, német és tót írásra való Péládák*.

Ennek az írásmintának különlegessége, hogy amint láttuk, a magyar címmel kezdődik, ezenkívül több lap terjedelmű nyomtatott, magyar nyelvű bevezetője is van Elő-Beszéd címmel. Nem tudjuk, hogy szövege az írásmintát kiadó Weber nyomdásznak vagy a metszőnek, Prixnernek tulajdonítható-e.

Az Elő-Beszéd elárulja, hogy miért is vállalkoztak megjelentetésére: A' Szép-írás Mestersége ezen Péládázattaira (Rajzolattaira) szolgáltatott alkalmatosságot az a' kívánság, a' mellyel sok Szülék, Oskola-Mesterek és Magános-Tanítók,

a' mi Hazánkban azon négy Nyelv' írásnak formáit, a' mellyek nálunk szokásban vagynak, réttől fogva és nagyon óhajtották. Hogy pedig ezen valósággal hasznos Dolgot véghezvihessük, minden régibb és újabb ilyen formáa Írási-péládázatok, a' mellyeket tsak megkaphattunk, egymással öszve-hasonlítottunk, a' mellyek közzül osztán sokaknak itéletek szerént az Írásnak leg-jobb és legszebb nemeit választottuk ki. A' Magyarban és a' Deákban, az ezekben jártas-költés Férjfiaknak tanátsok után, az Angliai Írás' módját leg-ékesebbnek, leg-jelesebbnek, s egyszer' smind leg-könnyebbnek gondolván, azt nagy szorgalmatossággal követni, és a' meny nyire lehetett, annak tökéletesen nyomába lépni igyekeztünk. A' Német Írásban nagyobb részént a' Berlini formát követtük: és a' Tótban szabad kézzel írtt szép Péládázatokkal-is éltünk. A' Péládázatok' Matériájának ki-választásában, a' Hasznót a' Gyönyörködtetéssel öszve-egyelíteni [!] kívántuk: a' melly tselekedetünk által, hogy sokak' kívánságának meg-feleltünk, annyival inkább re-

ményljük. Hogy pedig a' Munka, és így az árra-is igen nagyra ne nevedjen, minden Lapra több Verseket (lineákat) és Matériákat írunk, a'melyeket a' Tanítók, ha akarják, Tanítványaiknak kedvéért, több Példázatokra-is fel-oszthatnak.

A Szép-írás Mesterségének közönséges Regulá-it-is hozzá-ragasztani nem tartottuk helytelennek lenni, egyébb aprólékos Regulákat a' Tanítók élő szóval-is adhatnak hozzájuk. A' Kéznek az írás közben való leg-helyesebb helyheztetését a'felylyebb fel-tett Rajzolat (fára való Metszés) elő-adja.

Az idézett Elő-Beszédből mindjárt választ kapunk arra is, hogy miért jegyezte meg az 1750-es írásminta a címlapján, hogy a hallei mintát követik. Ez az 1798-as írásminta ugyanis előszava szerint az angol mintát követi, azt tartja megfelelőbbnek, legékesebbnek.

Ezek az írásminták mára nagy ritkaságok, mindössze egyikből maradt fenn egynél több példány. Nagy veszendősége miatt – nyilván elhasználták, szétolvasták őket – joggal feltételezzük, hogy annak idején ennél jóval több is megjelent és talán nemcsak Pozsonyban. Azt tudjuk, hogy 1790-ben a budai Egyetemi nyomdában megjelent *Az ékes írásnak a nemzeti oskolákra alkalmazott eleji*, ez azonban csak a szépírás vagy,

„Öreg futó betűk” magyar szöveghez az 1798-as Weber-féle kiadásból

ahogy akkor mondták, az ékes írásnak csak az elméletét és a gyakorlati tanácsokat adja nyomtatásban, képes melléklete nincs. Egy későbbit is ismerünk a budai Egyetemi nyomdából, 1816-ból, amely szintén négy nyelvű, de a negyedik nyelv a horvát.

Mai szemmel nem győzünk csodálkozni, hogyan voltak képesek a diákok ilyen könnyed, vékony és hajlékony vonalakat rajzolni lúdtollal? Mert ebben az időben még lúdtollal írtak, amit általában maguk metszettek és elég gyakran kellett tintába mártani. Az acéltoll nálunk csak az 1800-as évek közepén jelent meg, tartósabb volt ugyan, de azon semmit sem változtatott, hogy azt is tintába kellett mártani.

Prepress automatizálás

colorcom

Online preflight/imprimálás

Kép: Sprinkenhof, Hamburg Altstadt / Ajepbah